

ТАҚЫРЫП 10. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СОТТАРЫ МЕН СОТ ЖҮЙЕСІ

Қазақстан Республикасының сот жүйесі - жалпыға бірдей демократиялық принциптер негізінде ұйымдастырылып, жұмыс істейтін, өзара байланысты соттардың жиынтығы. Оны Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты басқарады.

Осы ұғымды негізгі ала отырып, мемлекетіміздегі сот жүйесінің мынадай сипатты белгілерін атап өтуге болады:

1. Сот жүйесіне Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотынан басқа, Қазақстан Республикасының Конституциясына және Сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы Конституциялық заңына сәйкес құрылған жергілікті соттар кіреді. Сот әділдігін тек қана соттың жүзеге асыруы принципіне сәйкес Қазақстан Республикасының Конституциясында мемлекеттің өзге органдары мен ұйымдарының ешқайсысы сот жүйесіне енгізілмейді.

2. Еліміздегі соттар жиынтығының сот жүйесін құрайтын себебі, соттар бір-бірімен ұйымдық және функционалдық жағынан байланысты. Ұйымдық байланыстары сот құрылысы туралы заңдармен, ал функционалдық байланыстары сот ісін жүргізу заңдарымен – қылмыстық және азаматтық процессуалдық құқықпен реттеледі.

Ұйымдық тұрғыдан алғанда соттар бір-бірімен сот жүйесінің әртүрлі буындарының органдары ретінде байланысты. Бұл орайда еліміздің аумақтық құрылысы ерекшеліктері ескеріле отырып бір-бірімен өкілеттіктері теңестіріліген соттардың жиынтығы буын деп түсіндіріледі. Бірдей өкілеттік берілген соттар бір буынға біріктірілген.

3. Қазақстан Республикасының сот жүйесі демократизм принциптері негізінде ұйымдастырылып, жұмыс істейді. Соттар сот әділдігінің конституциялық принциптерінен және салалық заңдардан туындайтын, сот құрылысы, қылмыстық және азаматтық процессуалдық құқық нормаларында көрсетілген басқа да демократиялық принциптермен де ұйымдастырылып, жұмыс істейді.

Сонымен Қазақстан Республикасының сот жүйесін Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты, Қазақстан Республикасының Конституциясына және Сот жүйесі мен судьялардың мәртебесі туралы Конституциялық заңға сәйкес құрылатын жергілікті және басқа соттар құрайды.

Қандай да болмасын атаумен арнаулы және төтенше соттар құруға жол берілмейді.

Жергілікті соттарға мыналар жатады:

- 1) облыстық және оларға теңестірілген соттар (Республика астанасының қалалық соты, республикалық маңызы бар қалалардың қалалық соттары);
- 2) аудандық және оларға теңестірілген соттар (қалалық сот, ауданаралық сот).

Қазақстан Республикасында басқа соттар, оның ішінде мамандандырылған (әскери, қаржылық, экономикалық, әкімшілік, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі және басқа) соттар құрылуы мүмкін.

Мамандандырылған соттарды облыстық немесе аудандық сот мәртебесімен Қазақстан Республикасының Президенті құрады.

Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотының, жергілікті және басқа соттардың Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Елтаңбасы мен өзінің атауы бейнеленген мөрі болады.

Қазақстан Республикасының сот жүйесінің бірлігі мыналармен қамтамасыз етіледі :

1. Конституцияда, осы Конституциялық заңда, іс жүргізу және өзге де заңдарда белгіленген, барлық соттар мен судьялар үшін ортақ және біріңғай сот төрелігі принциптерімен;
2. сот билігін барлық соттар үшін сот ісін жүргізудің заңдарда белгіленген біріңғай нысандары арқылы жүзеге асырумен;
3. Қазақстан Республикасының барлық соттарының қолданыстағы құқықты қолдануымен;
4. заңдарда судьялардың біріңғай мәртебесін баянды етумен;
5. заңды күшіне енген сот актілерін Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында орындаудың міндеттілігімен;
6. барлық соттарды тек қана республикалық бюджет есебінен қаржыландырумен қамтамасыз етіледі.

Аудандық және оған теңестірілген соттар

Аудандық соттар сот жүйесінің негізгі буыны болып табылады.

Аудандық және оларға теңестірілген соттарды (аудандық соттар) уәкілетті органның Жоғарғы Сот Төрағасымен келісілген ұсынысы

бойынша Қазақстан Республикасының Президенті құрады, қайта ұйымдастырады және таратады.

Қазақстан Республикасының Президенті бірнеше әкімшілік-аумақтық бірліктерде бір аудандық сот немесе бір әкімшілік-аумақтық бірлікте бірнеше аудандық сот құруы мүмкін.

Аудандық соттар үшін судьялардың жалпы санын уәкілетті органның ұсынысы бойынша Қазақстан Республикасының Президенті бекітеді.

Әрбір аудандық сот үшін судьялардың санын осы сот төрағасының ұсынысы негізінде уәкілетті орган белгілейді.

Аудандық соттың құрамы

Аудандық сот Конституцияда және осы Конституциялық заңда белгіленген тәртіппен тағайындалатын төрағадан және судьялардан тұрады.

Егер аудандық сотта штат бойынша бір судья (біркұрамды сот) көзделсе, ол осы соттың төрағасы өкілеттігін атқарады.

Аудандық соттың өкілеттігі

Аудандық сот бірінші инстанциядағы сот болып табылады.

Аудандық сот: өзінің қарауына жатқызылған сот істерін және материалдарын қарайды; заңда көзделген басқа да өкілеттіктерді жүзеге асырады.

Аудандық соттың төрағасының өкілеттігі:

1. Аудандық соттың төрағасы судья болып табылады және судья міндеттерін атқарумен қатар:

1) сот судьяларының сот істерін қарауын ұйымдастырады;

2) соттың кеңсесіне жалпы басшылықты жүзеге асырады;

3) азаматтарды қабылдауды жүргізеді;

3-1) аудандық соттың жұмыс жоспарын бекітеді;

4) судья лауазымына кандидаттардың тағылымдамадан өтуін ұйымдастырады;

5) сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жасау және судья әдеби нормаларын сақтау жөніндегі жұмысты қамтамасыз етеді;

6) өкімдер шығарады;

7) заңда көзделген басқа да өкілеттіктерді жүзеге асырады.

2. Аудандық соттың төрағасы уақытша орнында болмаған жағдайда осы сот төрағасының өкімі бойынша төраға міндеттерін атқару осы сот судьяларының біріне жүктеледі.

Аудандық сотта төраға, сондай-ақ судьялар болмаған жағдайда олардың міндеттерін атқару облыстық сот төрағасының өкімімен басқа соттың судьяларына жүктеледі.

Аудандық сот төрағасының өкілеттігі мерзімінен бұрын тоқтатылған немесе өкілеттік мерзімі аяқталған жағдайда төрағаның міндетін уақытша

атқару облыстық сот төрағасының өкімімен осы сот судьяларының біріне жүктеледі.

Облыстық және оларға теңестірілген соттар

Облыстық және оған теңестірілген соттар сот жүйесінің ортаңғы буыны болып саналады.

1. Облыстық және оларға теңестірілген соттарды (облыстық соттар)

уәкілетті органның Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Төрағасымен келісілген ұсынысы бойынша Қазақстан Республикасының Президенті құрады, қайта ұйымдастырады және таратады.

2. Облыстық соттар судьяларының жалпы санын уәкілетті органның ұсынысы бойынша Қазақстан Республикасының Президенті бекітеді.

Әр облыстық сот үшін судьялардың санын осы сот төрағасының ұсынысы негізінде уәкілетті орган белгілейді.

Облыстық соттың құрылымы мен құрамы

Облыстық сот төрағадан және судьялардан тұрады.

Облыстық сотта сот алқалары құрылады және мамандандырылған құрамдар құрылуы мүмкін.

Облыстық соттың органдары:

- 1) жалпы отырыс;
- 2) апелляциялық сот алқасы;
- 3) кассациялық сот алқасы болып табылады.

Сот алқасын осы Конституциялық заңда белгіленген тәртіппен қызметке тағайындалатын төраға басқарады.

Сот алқасының сандық және дербес құрамын облыстық сот төрағасының ұсынуы бойынша облыстық соттың жалпы отырысы белгілейді.

Мамандандырылған құрамдарды облыстық соттың төрағасы жасақтайды.

Облыстық соттың өкілеттігі

- 1) өзінің қарауына жатқызылған сот істерін және материалдарын қарайды;
- 2) сот тәжірибесін зерделейді және оны жинақтаудың қорытындылары бойынша облыс соттарының сот төрелігін іске асыруы кезіндегі заңдылықтың сақталу мәселелерін қарайды;
- 3) облыс соттарының әкімшісі қызметін бақылауды жүзеге асырады;
- 4) заңда көзделген басқа да өкілеттіктерді жүзеге асырады.

Облыстық соттың төрағасының өкілеттігі

Облыстық соттың төрағасы судья болып табылады және судьяның міндеттерін атқарумен қатар:

- 1) судьялардың сот істерін қарауын ұйымдастырады;
- 2) сот алқасының және мамандандырылған құрамның отырыстарында төрағалық етуге құқылы;
- 3) облыстық соттың жалпы отырыстарын шақырады және оларға төрағалық етеді;
- 4) сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жасау және судья әдебі нормаларын сақтау жөніндегі жұмысты қамтамасыз етеді;
- 5) соттың жалпы отырысының қорытындысы негізінде Жоғары Сот

Кеңесіне судья қызметіне кандидаттың тағылымдамасының нәтижелері туралы қорытынды жібереді;

- 6) облыстық соттың жұмыс жоспарын бекітеді;
- 7) сот практикасын зерделеуді ұйымдастырады;
- 8) өкімдер шығарады;
- 9) сот кеңсесіне жалпы басшылықты жүзеге асырады;
- 10) азаматтарды жеке қабылдауды жүргізеді;
- 11) заңда көзделген басқа да өкілеттіктерді жүзеге асырады.

Облыстық сот төрағасының өкілеттіктері мерзімінен бұрын тоқтатылған немесе өкілеттік мерзімі аяқталған жағдайда Жоғарғы Сот Төрағасы төрағаның міндетін уақытша атқаруды облыстық соттың сот алқасының төрағасына (судьясына) жүктейді. Облыстық соттың төрағасы уақытша орнында болмаған жағдайда міндеттердің атқарылуын жүктеуді облыстық соттың төрағасы жүзеге асырады.

Облыстық соттың сот алқасының төрағасының өкілеттігі:

1. Облыстық соттың сот алқасының төрағасы судья болып табылады және судья міндеттерін атқарумен қатар:

- 1) сот алқасы судьяларының сот істерін қарауын ұйымдастырады;
- 2) сот алқасының отырыстарында төрағалық етеді;
- 3) сот төрағасына мамандандырылған құрам жасақтау жөнінде ұсыныстар енгізеді;
- 4) сот тәжірибесін зерделеу әрі жинақтау жөніндегі жұмысты ұйымдастырады;
- 5) соттың жалпы отырысына сот алқасының қызметі туралы хабарлама ұсынады;
- 6) заңда көзделген басқа да өкілеттіктерді жүзеге асырады.

2. Сот алқасының төрағасы уақытша орнында болмаған жағдайда сот төрағасы оның міндетін атқаруды алқалар судьяларының біріне жүктейді.

Облыстық соттың жалпы отырысы

1. Облыстық сот қажетіне қарай, бірақ жылына кемінде екі рет жалпы отырыстар өткізеді, оларда:

- 1) тиісті сот алқасының сандық және дербес құрамын белгілейді;
- 2) облыстық сот төрағасы мен сот алқалары төрағаларының ақпаратын тыңдайды;

3) сот практикасын талқылайды және оны жинақтаудың қорытындылары бойынша облыс соттарының сот төрелігін іске асыруы кезіндегі заңдылықтың сақталу мәселелерін қарайды;

- 4) уәкілетті органға белгілі бір адамды облыс соттарының әкімшісі қызметіне тағайындауға келісімін береді;
 - 5) облыс соттары әкімшісінің өз қызметі туралы есебін тыңдайды;
 - 6) аудандық сот төрағасы қызметінің бос орнына кандидатураларды қарайды және оның нәтижелері бойынша тиісті қорытындылар жасайды;
 - 7) уәкілетті органға облыс соттары әкімшісін қызметтен босату туралы ұсыныс енгізеді;
 - 8) судья қызметіне кандидаттардың тағылымдамадан өту қорытындыларын қарайды және тиісті қорытынды береді;
 - 9) сот төрелігін іске асыру бойынша төмен көрсеткіштері немесе сот істерін қарау кезінде заңдылықты бұзғаны үшін екі және одан да көп тәртіптік жазасы бар судьяға қатысты материалдарды Сот жюриіне беру туралы мәселені талқылайды және талқылау қорытындылары бойынша тиісті шешім шығарады;
 - 10) заңда көзделген басқа да өкілеттіктерді жүзеге асырады;
- Жалпы отырыс облыстық сот судьялары жалпы санының кем дегенде үштен екісі қатысқан жағдайда заңды болады.

Облыстық соттың жалпы отырысының жұмыс тәртібі ол бекіткен регламентпен анықталады.

Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты

ҚР Жоғарғы Соты жергілікті және басқа соттардың қарауына жатқызылған азаматтық, қылмыстық және өзге істер бойынша жоғары сот органы болып табылады, заңда көзделген іс жүргізу нысандарында олардың қызметін қадағалауды жүзеге асырады және сот практикасының мәселелері бойынша түсіндірмелер береді.

Жоғарғы Соттың өкілеттігі:

- 1) өзінің қарауына жатқызылған сот істері мен материалдарын қарайды;
- 2) сот практикасын зерделейді және оны жинақтаудың қорытындылары бойынша Республика соттарының сот төрелігін іске асыруы кезіндегі заңдылықтың сақталу мәселелерін қарайды;
- 3) нормативтік қаулылар қабылдайды, сот практикасы мәселелері бойынша түсіндірме береді;
- 4) заңда көзделген басқа да өкілеттіктерді жүзеге асырады.

Жоғарғы Соттың құрылымы мен құрамы

Жоғарғы Сот Төрағадан және судьялардан тұрады.

Жоғарғы Сот судьяларының жалпы санын Жоғарғы Сот Төрағасының ұсынуы бойынша Қазақстан Республикасының Президенті белгілейді.

Жоғарғы Сотта сот алқалары құрылады және мамандандырылған құрамдар

құрылуы мүмкін.

Жоғарғы Соттың органдары:

- 1) жалпы отырыс;
- 2) азаматтық және әкімшілік істер жөніндегі қадағалаушы сот алқасы;
- 3) қылмыстық істер жөніндегі қадағалаушы сот алқасы.

Сот алқасын осы Конституциялық заңда белгіленген тәртіппен қызметке тағайындалатын төраға басқарады.

Сот алқасының сандық және дербес құрамын Жоғарғы Сот Төрағасының ұсынуы бойынша Жоғарғы Соттың жалпы отырысы белгілейді.

Мамандандырылған құрамдарды Жоғарғы Соттың Төрағасы жасақтайды.

Жоғарғы Соттың жанынан ғылыми-консультациялық кеңес және баспа органы құрылады.

Жоғарғы Сот Төрағасының өкілеттігі:

Жоғарғы Соттың Төрағасы судья болып табылады және судья міндетін атқарумен қатар:

жоғары сот органы ретінде Жоғарғы Сотты басқарады

сот алқалары мен мамандандырылған құрамның отырыстарында төрағалық етуге құқылы;

Жоғарғы Соттың жалпы отырыстарын шақырады және оларда төрағалық етеді;

Жоғарғы Соттың жалпы отырысының қарауына сот практикасы және заңда көзделген негіздемелер бойынша қадағалау тәртібімен сот актілерін қайта қарау туралы ұсыныс жасау мәселелері бойынша Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларын қабылдау үшін материалдар енгізеді;

Жоғарғы Соттың жалпы отырысының бекітуіне Жоғарғы Соттың жалпы отырысы Хатшысының және ғылыми-консультациялық кеңес мүшелерінің кандидатураларын енгізеді;

қажет болған жағдайларда бір сот алқасының судьяларын басқа сот алқасының құрамында іс қарау үшін тартады;

Жоғарғы Соттың жұмыс жоспарын бекітеді; алқалардың жұмысын үйлестіреді;

Жоғарғы Сот Аппараты туралы ережені, оның құрылымы мен штатын бекітеді, сондай-ақ Аппараттың қызметіне жалпы басшылықты жүзеге асырады;

азаматтарды жеке қабылдауды жүргізеді; өкімдер шығарады.

Жоғарғы Соттың Төрағасы Республиканың өзге де мемлекеттік билік тармақтары органдарымен және халықаралық ұйымдармен өзара қарым-қатынасы кезінде Республика сот жүйесінің мүддесін білдіреді, сондай-ақ:

Қазақстан Республикасының Президентіне уәкілетті орган басшысының кандидатурасын ұсынады;

жергілікті және басқа соттардың төрағалары мен сот алқалары төрағалары, Жоғарғы Соттың сот алқаларының төрағалары мен судьялары қызметінің бос орындарына кандидатураларды балама негізде соттардың тиісті жалпы отырыстарының қарауына енгізеді;

жергілікті және басқа соттардың жалпы отырыстарының шешімі негізінде аудандық соттардың төрағалары қызметінің бос орындарына кандидатураларды Жоғарғы Сот Кеңесіне ұсынады;

Жоғарғы Соттың жалпы отырысының шешімі негізінде облыстық соттардың төрағалары мен сот алқаларының төрағалары, Жоғарғы Соттың сот алқаларының төрағалары мен судьялары қызметіне кандидатураларды Жоғарғы Сот Кеңесіне ұсынады;

Қазақстан Республикасының Президентіне заңдарды жетілдіру жөнінде ұсыныс енгізеді;

осы Конституциялық заңмен көзделген негіздер туындаған жағдайда, Жоғарғы Сот Кеңесіне Республика соттары төрағаларының, сот алқалары төрағалары мен судьяларының өкілеттігін тоқтату мәселесі бойынша ұсыныс пен материалдар енгізеді;

Қазақстан Республикасының Президентіне судьяларды мемлекеттік наградалармен марапаттау және оларға құрметті атақтар беру туралы ұсыныс енгізеді;

Республика судьяларына «Құрметті судья» атағын береді, осы атақты беру тәртібі туралы ережені бекітеді;

заңмен және өзге де нормативтік құқықтық актілермен көзделген басқа да өкілеттіктерді жүзеге асырады.

Жоғарғы Соттың Төрағасы уақытша орнында болмаған кезде оның міндеті Жоғарғы Сот Төрағасының өкімімен сот алқалары төрағаларының біріне жүктеледі.

Жоғарғы Сот Төрағасы орнынан түскен жағдайда не өкілеттігі мерзімінен бұрын тоқтатылған өзге де жағдайда Төрағаның міндетін уақытша атқаруды Қазақстан Республикасының Президенті Жоғарғы Соттың сот алқалары төрағаларының (судьясының) біріне жүктейді.

Жоғарғы Соттың сот алқасының төрағасының өкілеттігі:

Жоғарғы Соттың сот алқасының төрағасы судья болып табылады және судья міндеттерін атқарумен қатар:

- 1) сот алқасының отырыстарында төрағалық етеді;
- 1-1) судьялардың сот істерін қарауын ұйымдастырады;
- 2) сот практикасын зерделеу және жинақтау жөніндегі жұмысты

ұйымдастырады;

3) Жоғарғы Соттың жалпы отырысында қарау үшін судьялардың тиісті құжаттарды дайындауын қамтамасыз етеді;

4) Жоғарғы Соттың жалпы отырысына сот алқасының қызметі туралы ақпарат береді;

5) заңда көзделген басқа да өкілеттіктерді жүзеге асырады.

Сот алқасының төрағасы уақытша орнында болмаған жағдайда оның міндетін атқару Жоғарғы Сот Төрағасының өкімі бойынша алқа судьяларының біріне жүктеледі.

Жоғарғы Соттың жалпы отырысының өкілеттігі:

Жоғарғы Соттың жалпы отырысы:

Жоғарғы Сот Төрағасының ұсынуы бойынша тиісті сот алқасының сандық және дербес құрамын белгілейді;

сот практикасын зерделейді және оны жинақтаудың қорытындылары бойынша Республика соттарының сот төрелігін іске асыруы кезіндегі заңдылықтың сақталу мәселелерін қарайды;

сот практикасы мәселелері бойынша түсіндірмелер береді, нормативтік қаулылар қабылдайды және заңнаманы жетілдіру жөнінде ұсыныстар енгізеді; заңға сәйкес сот істерін қадағалау тәртібімен қарайды;

Жоғарғы Соттың сот алқалары төрағаларының және уәкілетті орган басшысының хабарламасын тыңдайды;

Қазақстан Республикасы Конституциясының 47-бабының 2- тармағында көзделген жағдайда қорытынды береді;

облыстық соттардың төрағалары, сот алқаларының төрағалары, Жоғарғы Соттың сот алқаларының төрағалары мен судьялары қызметінің бос орындарына кандидатураларды талқылайды және тиісті қорытындылар шығарады;

Жоғарғы Сот Төрағасының ұсынуы бойынша жалпы отырыс Хатшысын және ғылыми-консультациялық кеңестің құрамын бекітеді , сондай-ақ жасырын дауыспен Сот жюриін сайлайды;

сот төрелігін іске асыру бойынша төмен көрсеткіштері немесе сот істерін қарау кезінде заңдылықты бұзғаны үшін екі және одан да көп тәртіптік жазалары бар судьяға қатысты материалдарды Сот жюриіне беру туралы мәселені талқылайды және талқылау қорытындылары бойынша тиісті шешім шығарады;

судья мантиясының нысаны мен сипатын бекітеді; заңда көзделген басқа да өкілеттіктерді жүзеге асырады.

Жалпы отырыс оған Жоғарғы Сот судьялары жалпы санының кем дегенде үштен екісі қатысқан жағдайда заңды болып табылады.

Жоғарғы Сот жалпы отырысының жұмыс тәртібі өзі бекітетін регламентпен белгіленеді.

Сот әділдігінің принциптері және оның жүйесі

ҚР Конституциясында сот әділдігінің демократиялық негіздері болып табылатын аса маңызды құқықтық қағидалар тұжырымдалған. Бұл

принциптер мемлекетіміздің Негізгі заңында баяндалғандықтын, сот әділдігінің конституциялық негіздері немесе принциптері де солардан туындайды.

Конституциялық принциптер соттың ұйымдастырылуы мен оның қызметін тікелей реттеп отыратын құқықтық норма болып табылады. Бұл нормаларды оларға қатысты адамдардың бәрі, ең алдымен судьялар және сот процесінің басқа да қатысушылары орындауға міндетті. Конституциялық нормалардың бұзылуы сот әділдігіне жатпайтын сот актілерін шығаруға әкеп соғады, ал олардың күшін жоғары тұрған сот буыны жоюға тиіс болады.

Принциптер мынадай екі бағыт бойынша жүйеленеді: ең алдымен конституциялық, яғни тікелей ҚР-ң Конституциясында тұжырымдалған принциптер және Конституцияда тікелей көрсетілмеген, алайда оның ережелерінен туындайтын принциптер. Принциптердің бұлайша жіктелуі сот әділдігі принциптерін басты және екінші дәрежелі деп бөлу керек деген сөз емес. Сот әділдігінің демократиялық мәнін ашуда олардың бәрі өздерінің мақсаты мен сипаты, маңыздылығы жағынан зор рөл атқарады.

Сот әділдігінің конституциялық принциптерін бөлу қажет болатын себебі, олар салалық заңдарда баяндалған басқа да барлық принциптердің дамуы мен жетілдірілуін анықтап береді, өйткені ҚР-ң Конституциясы барлық құқық салаларын, оның барлық принциптерін дамытудың заң жүзіндегі негізі болып табылады.

ҚР-ң Конституциясында және сот құрылысы мен сот істерін жүргізу туралы салалық заңдарда баяндалған, дамытылған сот әділдігі принциптері мыналар: заңдылық, сот әділдігін тек соттың ғана жүзеге асыруы, судьялардың тәуелсіздігі және олардың тек заңға ғана бағынуы, сот әділдігін азаматтардың заң мен сот алдында теңдігі негізінде жүзеге асыру, судьялардың сайлануы және тағайындалуы, сот істерін жеке немесе алқалы түрде қарау, сот ісін жүргізу тілі, сот талқылауының жариялылығы, сезіктінің, айыпталушының, сотталушының қорғану құқығын қамтамасыз ету, кінәсіздік презумпциясы, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау құқығы, тараптардың бәсекелестігі мен тең құқықтылығы.

Сот әділдігінің принциптері бір-біріне қарама-қайшы емес, олар өзара тығыз байланыста және бір жүйеге біріктірілген. Олардың бұл бірлігі, байланысы, өзара тәуелсіздігі әрбір жекелеген принциптің нақтылы іске асуын қамтамасыз етеді және сот әділдігінің міндеттері мен мақсаттарының табысты болуының шын кепілі.

Сот әділдігінің демократиялық принциптері деп сот әділдігінің қоғамдық мәні мен жүйесінің демократизімін көрсететін, сот және оның қызметіне негіз болатын Конституция мен басқа да заңдардың нормаларынан туындаған ережелерді айтамыз.

1. Заңдылық принципі.

Сот әділдігі саласындағы заңдылық дегеніміз соттың өз қызметінің принципі ғана емес, сонымен қатар нақты істерді соттың қарауының мақсаты да болып табылады, өйткені сот бұзылған заңдылық пен құқық тәртібін қалпына келтіріп, сот істеріне қатысушылардың тәртібі заңға сәйкес болуын қамтамасыз етуге тиіс.

Сот әділдігінің заңдылығы принципінің ерекшелігі мынандай: соттардың ұйымдастырылуы мен қызметі ең алдымен ҚР Конституциясының, заңдардың, Президент жарлықтарының және өзге де нормативтік құқықтық актілердің негізінде жүзеге асырылады.

Сот істерін қараған кезде ҚР Конституциясының, заңдарының және іс жүргізу құқығының нормаларынан ешбір ауытқушылыққа және белден басушылыққа жол беруге болмайды.

Азаматтық және қылмыстық істерді қараған кезде соттар республикалық және құқықтық түрлі салалар бойынша қабылданған заңдарды және солардың негізінде қолданылатын кодекстерді басшылыққа алады.

Мәселен, қылмыстық істерді қарағанда соттар ҚР қылмыстық кодексін басшылыққа алады. Бұл қылмыстық заң жеке адамдарға, қоғамға қауіпті іс-әрекеттің қандайы қылмысты екенін анықтайды және қылмыс жасаған адамдарға қолданылуға тиісті жазаны белгілейді. Сонымен бірге соттар мемлекеттік және әскери қылмыстар үшін, ал қажет болған жағдайда ҚР мүдделеріне қарсы бағытталған өзге де қылмыстар үшін жауапкершілікті белгілейтін республикалық заңдарды қолданады. Қылмыстық істерді қарағанда және олар бойынша айыпкерді соттау немесе ақтау туралы үкім шығарған кезде соттар басқа ешбір заңдарды, заңға сәйкес актілерді қолдана алмайды. Қылмыстық істерді ұқсас қылмыстық заң мен құқықты қолдану /аналогия/ негізінде шешуге жол берілмейді.

Соттар азаматтық, отбасылық, еңбек, әкімшілік қатынастарынан туындайтын даулар жөніндегі азаматтық істерді қарағанда материалдық құқықтың, оның

әр түрлі салаларының кең ауқымды нормаларын қолданады. Азаматтық істерді қараған кезде /олардың қылмыстық істер айырмашылығы да осында/ соттар заңға сәйкес актілерді, соның ішінде үкімет пен министрліктердің бұйрықтары мен нұсқауларын, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының актілерін, егер бұл актілер ҚР заңдарына қайшы келмесе, кеңінен пайдаланылады. Азаматтық даулар мен істерді ұқсастық /аналогия/ негізінде шешуге болады.

Сот әділдігі заңдылығының принципі өзінің аты айтып тұрғандай-ақ, соттардың іс жүргізу заңдарының процессуалдық тәртібін қылмыстық және азаматтық заңдарға сәйкес реттейтін нормаларын мүлтіксіз сақтауды талап етеді.

Сотта қылмыстық және азаматтық істерді қараудың тәртібі тиісінше – Қазақстан Республикасы қылмыстық іс жүргізу кодексі, Қазақстан Республикасы азаматтық іс жүргізу кодексі арқылы реттеледі.

Сот әділдігінің заңдылығы принципін негізге ала отырып, сот ісін жүргізудің, қылмыстық және азаматтық процесстің міндеттері – заңдылық пен құқық тәртібін нығайту, қылмыстардың және басқа да құқық бұзушылықтардың алдын алу мен оларды жою, қоғамның мүдделерін, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, азаматтарды ҚР Конституциясы мен республика заңдарын сақтау мен ортақ тұрмыс ережелерін құрметтеу рухында тәрбиелеу. Заңда судьяның заң мен құқықтық сананы басшылыққа ала отырып, істің барлық мән-жайын сот мәжілісінде жан-жақты, толық және объективті қарауына негізделген ішкі сенімі бойынша дәлелдемелерге баға беруі баяндалған.

Сот әділдігінің заңдылық принципі - іс бойынша соттың негізделген, заңды және әділетті шешім, үкім шығаруының басты кепілі болып табылады.

Сот әділдігін жүзеге асыру барысында судья, Қазақстан Республикасы Конституциясының, ҚР Заңдарының, ҚР Президентінің Жарлықтарының, өзге де нормативтік құқықтық актілердің нормаларын бұлжытпай сақтауға міндетті. Соттардың адам мен азаматтың Конституциясымен баянды етілген құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіретін заңдарды және өзге де нормативтің құқықтық актілерді қолдануға құқығы жоқ. Егер сот, қолдануға жататын заң немесе өзге де нормативтік құқықтық акт адам мен азаматтың Конституциямен баянды етілген құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтіреді деп ұйғарса, ол іс бойынша іс жүргізуді тоқтата тұруға және сол актіні конституциялық емес деп тану туралы ұсыныспен Конституциялық Кеңеске жүгінуге міндетті.

Соттың, іс жүргізу кезінде заңды бұзуына жол берілмейді және оған заңмен

жауаптылық белгіленген , ал заңсыз актілер жарамсыз деп танылып, олардың күші жойылады.

2. Сот әділдігін тек соттың ғана жүзеге асыру принципі.

Қазақстан Республикасында сот әділдігін тек ғана соттардың жүзеге асыруы принципі Еліміздің Негізгі Заңында – Конституцияда айтылған.

Сот әділдігі сот мәжілісінде ғана жүзеге асырылады, республика аумағында пайда болатын барлық азаматтық даулар мен қылмыстық істерді қарауға тек соттың ғана құқығы бар. Сот әділдігін жүзеге асыруға, яғни заң бойынша соттың қарауына жатқызылған азаматтық істерді шешуге және қылмыстық істерді қарауға, қылмыстық жауапқа тартылған адамдарды актауға немесе айыптауға, мемлекеттік мәжбүрлеу шараларын қолдануға ешқандай мемлекеттік органның немесе қоғамдық ұйымдардың құқығы жоқ. Адамдарды кінәлі деп табу және жаза белгілеу тек қана соттың құзыретіндегі іс.

Сот өкілеттіктерін кімнің де болса иемденуі заңда көзделген жауаптылыққа әкеп соғады. Соттың заңға сәйкес, негізделген үкімі болмаса, ешкім де кінәлі деп танылып, қылмыстық жазаға тартылмайды.

Судьялар сотта өз міндеттерін атқарған кезде, сондай-ақ қызметтен тыс қарым-қатынаста да сот әділдігінің беделін, судьяның қадір-қасиетін кемітетін немесе оның объективтілігі мен әділдігіне күмән келтіретін қылықтардың бәрінен аулақ болуға тиіс.

Сот әділдігін тек соттың ғана жүзеге асыруы деп - соттың мемлекет атынан азаматтық және қылмыстық істерді қарап, заңда белгіленген тиісті жазаны қоданудағы ерекше құқығын айтамыз. Бұл принциптің басты маңызы – істерді қарағанда соттың жіберген кемшіліктері мен қатесін екінші, одан жоғары тұрған сот қана түзете алады.

Сот шешімдері мен судьялардың өкілеттіктерін жүзеге асыру кезіндегі талаптарын барлық мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар, жеке және заңды тұлғалар орындауға міндетті. Сот шешімдері мен судьяның талаптарын орындамау заңмен белгіленген жауапкершілікке әкеп соғады.

3. Судьялардың сайлануы және тағайындалуы принципі.

Қазақстан Республикасы соттарының судьялары ҚР Конституциясы және ҚР Қазақстан Республикасындағы Сот жүйесі мен судьялардың мәртебесі туралы заңға сәйкес қызметке сайланады және тағайындалады.

Судья қызметіне кандидаттарға тегіне, әлеуметтік және мүліктік жағдайына, қай нәсілге және ұлтқа жататындығына, жынысына, саяси көзқарасына, діни наымына және өзге де мән-жайларға қарамастан тең құқық қамтамасыз етіледі. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының судьяларын Қазақстан Республикасы Президентінің Жоғары Сот Кеңесінің кепілдемесіне негізделген

ұсынуы бойынша Сенат сайлайды.

Жергілікті және басқа соттардың судьяларын Жоғары Сот Кеңесінің кепілдемесі бойынша Қазақстан Республикасының Президенті тағайындайды. Жергілікті және басқа соттардың сот алқалары төрағаларын, Жоғарғы Соттың сот алқаларының төрағаларын Жоғарғы Сот Төрағасының ұсынуы және Жоғарғы Соттың жалпы отырысының шешімі негізінде Жоғары Сот Кеңесінің ұсынымы бойынша бес жыл мерзімге Қазақстан Республикасының Президенті тағайындайды.

Жоғарғы Соттың Төрағасын Жоғары Сот Кеңесінің ұсынымына негізделген Қазақстан Республикасы Президентінің ұсынуы бойынша бес жыл мерзімге Сенат сайлайды.

Жергілікті және басқа соттардың төрағаларын Жоғары Сот Кеңесінің кепілдемесі бойынша Қазақстан Республикасының Президенті бес жыл мерзімге тағайындайды.

Жергілікті және басқа соттардың төрағалары мен сот алқаларының төрағалары, Жоғарғы Соттың Төрағасы мен сот алқаларының төрағалары өкілеттік мерзімдері аяқталғаннан кейін, егер олар бұрынғы қызметтеріне немесе басқа соттағы осындай қызметке тиісінше қайтадан сайланбаған

немесе тағайындалмаған болса, тиісті соттың судьясы өкілеттігін жүзеге асыруды жалғастырады.

Тиісті сотта судьялардың бос орны болмаған жағдайда осындай лауазымға қайтадан сайланбаған немесе тағайындалмаған жергілікті және басқа соттардың төрағалары мен сот алқаларының төрағалары олардың келісімімен тең дәрежелі немесе төмен тұрған соттың судьясы лауазымына конкурстық тағайындауға ұсынылады.

Сот қайта ұйымдастырылған немесе таратылған, судьялардың жалпы саны қысқартылған кезде осы соттың судьялары олардың келісімімен тең дәрежелі немесе төмен тұрған соттың судьясы лауазымына тағайындауға конкурстық ұсынылуы мүмкін.

4. Сот істерін жеке немесе алқалы түрде қарау принципі.

Сот ісі алқалы немесе жеке түрде қаралады.

Бірінші инстанция соты істерді бір ғана судья құрамында, ал заңмен көзделген жағдайда одан да көбірек құрамда қарайды /мысалы он жыл немесе одан да көп жылға бас бостандығынан айыру көзделген қылмыстар бойынша/. Ал апелляциялық немесе кассациялық сатысындағы соттарда істер соттың кемінде үш мүшесі құрамында қаралады және олардың біреуі сотта төрағалық етеді.

Сот құрамындағы судьялардың барлығының құқықтары тең және сот

қабылдаған шешімнің, үкімнің заңдылығы мен әділдігі жөнінде бірдей жауапкершілік жүктеледі.

5. Судьялардың тәуелсіздігі және олардың тек заңға ғана бағыну принципі. Судья сот төрелігін жүзеге асыру кезінде тәуелсіз және Конституция мен заңға ғана бағынады. Сот төрелігін іске асыру жөніндегі соттың қызметіне қандай да болсын араласуға жол берілмейді, және ол заң бойынша жауапкершілікке әкеп соғады. Нақты істер бойынша судьялар есеп бермейді. Судьялардың тәуелсіздігі және олардың тек заңға ғана бағыну принципі кең көлемді жалпы құқықтық және жалпы мемлекеттік принцип – Қазақстан Республикасының Конституциясында тұжырымдалған заңдылық принципінің көрінісі болып табылады. ҚР Конституциясында мемлекеттің, оның барлық органдарының заңдылық негізінде іс-қимыл жасауы, құқық тәртібін, қоғам мүдделерін, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз етуі көзделген.

Сот істерін қараған кездегі судьялардың тәуелсіздігі біздің сот мемлекет саясаты мен заңға тәуелсіз деген сөз емес. Судья – мемлекет атынан сот әділдігін жүзеге асыратын, жауаптылығы күшті, ерекше өкілетті лауазымды тұлға, яғни мемлекеттік биліктің өкілі десек те болады.

Судьялардың тәуелсіздігі олардың нақты бір істі қарағанда әр түрлі сырттан ықпал ететін және әсерін тигізетін жағдайларды болғызбай, өздерінің құқықтық сана-сезімі мен ішкі сеніміне сай, заңға сәйкес, негізделген шешім шығаруы болып табылады. Олардың тек қана заңға

бағыныштылығы деп соттың нақтылы істі қарап шешудегі барлық қызметінің заң талабына қатаң түрде сай болуын айтады. Мемлекет олардың мәртебесіне сәйкес тәуелсіздігінің әлеуметтік, материалдық, құқықтық және өзге де кепілдіктерін қамтамасыз етеді.

6. Сот әділдігін азаматтардың заң мен сот алдында теңдігі негізінде жүзеге асыру принципі.

Сот әділдігі барша жұрттың заң мен сот алдындағы теңдігі негізінде жүзеге асырылады. Сотта іс қарау барысында ешкімді де шыққан тегі, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша кемсітуге болмайды.

Азаматтардың қандай да болмасын жеке және әлеуметтік жағдайларының ерекшеліктеріне қарамастан, соттың белгілі бір заң ережелерін алып тастауына немесе жойып жіберуіне жол берілмейді. Сот нақты істің мән-жайын негізге ала отырып, мүдделі адамдардың құқықтары мен міндеттерін тең негізде белгілейді. Құқық бұзғаны үшін заң негізінде мемлекеттік мәжбүр

ету қолданылатын адамдардың бірдей жауапкершілігі бұлжымас ереже болып табылады. Сот нақты істі заңдар мен басқа да нормативтік актілердің елеіміздегі барлық соттар үшін тең дәрежеде міндетті екенін ескере отырып шешеді.

7. Сот әділдігін тараптардың бәсекелестігі мен тең құқықтылығы негізінде жүзеге асыру принципі.

Со ісін жүргізу тараптардың бәсекелестігі мен тең құқықтылығы принципінің негізінде жүзеге асырылады.

Бұл принцип соттың істі жүргізу кезіндегі тараптардың теңдігі принципі деп айтсақ та болады, оны азаматтардың конституциялық теңдігі қамтамасыз етеді. Тараптардың , яғни сот ісіне қатысушылардың мүдделерінің сәйкес келмей, қарама-қарсы болуы, сотта олардың өзара бәсекелестігін туғызады, мұның өзі азаматтардың тең құқықты екендігінің бір көрінісі деуге де болады.

Бір тарапқа нақты процессуалдық құқық бере отырып, заң екінші тарапқа да осындай немесе соған ұқсас құқық береді және оларға тең дәрежеде міндеттер жүктейді. Мысалы, азаматтық процесте талапкерге талаптың негізін өзгертуге құқық берілсе, жауапкердің де істің қаралу барысында талапқа қарсылығын көрсетуге хақы бар. Талапкердің де, жауапкердің де өз пікірлерін дәлелдеу, істің материалдарын талқылауға қатысу құқықтары мен міндеттері бірдей, сотқа өтініш жасау, соттың іс- әрекеттері мен актілеріне шағым беру құқықтары да тең. Сотта әрбір тараптың өздерінің процессуалдық құқықтарын жүзеге асыруға тең мүмкіндіктері бар.

Қылмыстық іс қаралғанда айыпталушының, сотталушының, қорғаушының, жәбірленушінің, азаматтық талапкер мен азаматтық жауапкердің процессуалдық құқықтары тең.

Сот қылмыстық ізге тусу органы болып табылмайды, ол айытауды немесе қолдауды жүзеге асырмайды, керісінше, сот объективтілік пен бейтараптылықты сақтай отырып, тараптардың міндеттері мен құқықтарын жүзеге асыруы үшін қажетті жағдай туғызады.

8. Сот істерінің жариялылығы

Қылмыстық немесе азаматтық істерді талқылау барлық соттар мен барлық сот сатыларында ашық жүргізіледі. Сот талқылауының жариялылығын шектуеге тек мемлекеттік құпияны қорғау мүдделеріне қайшы келгенде ғана жол беріледі. Сонымен бірге іске қатысушы адамдар өмірінің жеке жақтары туралы мәліметтерді жариялауды болдырмау мақсатында, сондай-ақ жәбірленушінің, куәнің немесе басқа да іске қатысушы адамдардың, олардың отбасы мүшелері мен жақын туыстарының қауіпсіздік мүдделері талап ететін жағдайларда кәмелетке толмағандардың қылмыстары туралы істер бойынша, жыныстық

қылмыстар туралы істер бойынша соттың дәлелді қаулысымен жабық сот талқылауына жол беріледі. Бірақ, соттың үкімі мен іс бойынша қабылданған қаулылар барлық жағдайларда ашық жарияланады.

9. Сезіктің, айыпталушының, сотталушының қорғану құқығын қамтамасыз ету принципі.

Қазақстан Республикасының Конституциясында сезіктің, айыпталушының, сотталушының қорғану құқығын қамтамасыз ету принципі тұжырымдалған. Олар бұл құқығын ұсталған кезінен, қамалған немесе айып тағылған кезден бастап, заңда белгіленген тәртіппен жеке өзі де, қорғаушының, заңды өкілінің көмегімен де жүзеге асыра алады.

Сезіктің, айыпталушының, сотталушының қорғану құқығын қамтамасыз ету деп олардың белгілі бір құқықтарын заң жүзінде бекітуді емес, алдын ала тергеу, прокуратура, сот органдарының істің барлық жағдайын қорытып және ол адамдардың өз бастарының құқығы мен мүлктік мүдделерін қорғауы үшін белсенді әрекеттерін айтады. Бұл принциптің мазмұны айыпкердің қорғаушы қызметін пайдалану құқығымен ғана шектелмейді, ол айыпкердің процессуалдық құқықтарында барынша толық ашылады. Айыпкердің өзіне үшін айыпталып отырғанын білуге, сотта өзінің ана тілінде сөйлеуіне және тілмаштың қызметін пайдалануға, қорғаушысы болуына, сотқа дәлелдемелер ұсынуға, әр түрлі өтініш жасауға (іске құжаттар тарту туралы, куәлар шақыру туралы, сарпатама тағайындау туралы, іс жүргізуді тоқтату немесе қысқарту және т.б.), соңғы сөз сөйлеуге, соттың үкіміне немесе шешіміне жоғары тұрған сотқа шағым жасауға хақы бар.

10. Кінәсіздік презумпциясы.

Адамның кінәлі екендігі заңды күшіне енген сот үкімімен танылғанша ол жасалған қылмысқа кінәлі емес деп есептеледі;

11. Сот ісін жүргізу тілі.

Қазақстан Республикасында сот ісін жүргізу мемлекеттік тілде жүргізіледі, ал қажет болған жағдайда сот ісінде мемлекеттік тілмен бірдей орыс тілі немес басқа тілдер қолданылады. Егер, сот ісі жүргізіліп жатқан тілді білмейтін немесе жеткілікті білмейтін іске қатысушы адамдарға сотта өзінің ана тілінде немесе олар білетін басқа тілде өтініш жасауға, түсінік және айғақтар беруге, өтініш білдіруге, шағым жасауға, істің материалдарымен танысуға, сөйлеуге заңда белгіленген тәртіпте рұқсат етіледі.

12. Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау құқығы.

Әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарын сотпен қорғауға құқығы бар. Ешкімге өзінің келісімінсіз ол үшін заңмен көзделген соттылығын өзгертуге

болмайды.

Заңды қолданған кезде судья төмендегі принциптерді басшылыққа алуға тиіс:

1. адамның кінәліекендігі заңды күшіне енген сот үкімімен танылғанша ол жасалған қылмысқа кінәлі емес деп есептеледі;
2. бір құқық бұзушылық үшін ешкімді де қайтадан қылмыстық немесе әкімшілік жауапқа тартуға болмайды;
3. өзіне заңмен көзделген соттылығын оның келісімінсіз ешкімнің өзгертуіне болмайды;
4. сотта әркім өз сөзін тыңдатуға құқылы;
5. жауапкершілікті белгілейтін немесе олардың жағдайын нашарлататын заңдардың кері күші болмайды. Егер құқық бұзушылық жасалғаннан кейін ол үшін жауапкершілік заңмен алынып тасталса немесе жеңілдетілсе, жаңа заң қолданылады;
6. айыпталушы өз кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес;
7. ешкім өзіне-өзі жұбайына және заңмен белгіленген жақын туыстарына қарсы айғақ беруге міндетті емес. Діни қызметшілер өздеріне сеніп сырын ашқандарға қарсы куәгер болуға міндетті емес;
8. адамның кінәлі екендігі жөніндегі кез келген күдік айыпталушының пайдасына қарастырылады;
9. заңсыз тәсілмен алынған айғақтардың заңды күші болмайды. Ешкім өзінің жеке мойындауы негізінде ғана сотталуға тиіс емес.